

Gelenekselci ve Modernist
Paradigmalar Kışkacında
İmam Şâfiî

Editör
M. Mahfuz SÖYLEMEZ

Editör Yrd.
Mustafa ÖZAGAÇ

Araştırma Yayınları
Ankara 2014

İMAM ŞÂFİİ VE MANTIK

İbrahim ÇAPAK¹

Giriş

Tebliğimizin başlığı her ne kadar "İmam Şâfiî ve Mantık" olsa da başka tebliğlerde İmam Şâfiî'nin hayatı ile ilgili bilgilere yer verildiği için biz sadece İmam Şâfiî'nin klasik mantık konuları ile ilgili veya paralel görüşlerinin olup olmadığını incelemeye çalışacağız. Ancak onun mantık konuları hakkındaki görüşlerine değinmeden önce fıkıh tarihinde İmam Şâfiî'nin Aristoteles'ten etkilenip etkilenmediğine dair görüşlere kısaca değinmek faydalı olacaktır. Çünkü mantık tarihinde Aristoteles'in kıyası sistemleştiren filozof olduğu kabul edilirken, fıkıh tarihinde de İmam Şâfiî'nin kıyası bir disiplin altına aldığı, kıyasın ham formu olan re'yi kıyas biçiminde düzenlediği ve kesin esaslara bağladığı kabul edilmektedir.

1. İmam Şâfiî Aristoteles'ten Etkilenmiş midir?

İmam Şâfiî'nin mantık ya da kıyas teorisinde Aristoteles'ten etkilendiğini söyleyenler olduğu gibi, ondan etkilenmediği halde onu aşan bir kişi olduğunu söyleyenler de olmuştur. Nitekim İbrahim Beyyûmî Medkûr (1902-1995) ve David Samuel Margoliouth (1858-1940) gibi yazarlar bazı argümanlara dayanarak Şâfiî'nin kıyas teorisini oluştururken Aristoteles kıyasından etkilendiğini ileri sürmüşlerdir. İbrahim Beyyûmî Medkûr'a göre Şâfiî, hem kıyas teorisini hem de fıkıh usulüne dair yöntemin teorisini ortaya koyarken Aristoteles mantığından etkilenmiştir. Medkûr, İmam Şâfiî'nin fikhî faaliyetlere başladığı dönemde tercüme faaliyetlerinin çok ileri düzeyde olduğunu, Aristoteles'in mantık eserlerinin birkaç tercümesinin yapıldığını ifade ederek, onun *er-Risâle*

1 Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Mantık Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, capakibrahim@hotmail.com

adlı eserinde Aristoteles'in mantık anlayışından etkilendiğini ileri sürmektedir.²

Şâfi'nin Aristoteles mantığından etkilendiğini ileri süren bir diğer araştırmacıya göre, İmam Şâfi'nin kurallarını koyduğu "şebek kıyası" teorisi, Aristoteles'ten özellikle onun "Topika" adlı eserinden esinlenmiştir. Şâfi'nin "şebek kıyası" teorisinde Aristoteles mantığından etkilendiğini ve onun Aristoteles mantığından haberdar olduğunu ileri süren Marsilyus, Şâfi'nin Aristoteles mantığından etkilenmesine delil olarak da, Şâfi'nin mantık ilmine dair cins ve tür konularından söz ederken belli derecede bir açıklık (vuzuh) olmasını göstermektedir. Ayrıca Joseph Schacht gibi bazı yazarlar Şâfi'nin "şebek kıyası" teorisinde doğrudan etkilenmediğini, tersine onun, Roma hukukçularının kullandığı yöntemden etkilendiğini ileri sürenler de olmuştur.³

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi İmam Şâfi'nin Aristoteles ya da felsefeden etkilenmediğini ileri sürenler de olmuştur. Nitekim Mustafa Abdurrazık (ö. 1885/1947) ve Ali Sâmî en-Neşşâr'a (ö. 1980) gibi ilim adamları, usûl-ü fıkıh ilminin felsefeden etkilenmediğini ifade etmektedirler. Mustafa Abdurrazık'a göre Şâfi'nin *er-Risâle*'sinde yabancı bir etki yoktur. Zira söz konusu eser kaleme alınırken konuların inceleniş ve tasnifinde müellifin zihnindeki bir insicama göre hareket edilmiştir.⁴

Şâfi'nin Aristoteles'ten etkilenmediğini ileri süren Ali Sâmî en-Neşşâr'a (ö. 1980) göre ise Şâfi'nin Aristoteles mantığından (özelde kıyasından) etkilendiğini ileri süren düşüncenin yaygınlaşmasını sağlayan üç temel faktör vardır.

2 *en-Neşşâr, Ali Sâmî, Menâhicu'l-Bahs inde Müfekkiri'l-İslâm, Beyrut 1404/1984, s. 75; Muhammed Ali Muhammed Mahmûd, el-Alâka Beyne'l-Mantık ve'l-Fıh inde Müfekkiri'l-İslâm, Kahire 2000, s. 25.*

3 *Muhammed Ali Muhammed, el-Alâka beyne'l-Mantık, s. 26. Bkz. Koşum, Adnan, "İmam Şâfi'nin Kıyas Teorisinin Kaynağı Sorunu", Uluslararası İmam Şâfi Sempozyumu, İstanbul 2012, s. 531 vd.*

4 *Bkz. Abdurrazık, Mustafa, Temhîd li Târîhi'l-Felsefeti'l-İslâmiyye, Kahire 1944, s. 235; Muhammed Ali Muhammed, el-Alâka Beyne'l-Mantık, s. 24.*

- a) Mantık Şâfiî'den asırlar önce İslam âlemine girmiştir. Şâfiî, bunlara muttali olmuş ve özellikle kelâm ilmi açısından bunları incelemiş olabilir.
- b) Şâfiî'nin Yunan dilini bildiği ileri sürülmüştür.
- c) Şâfiî'nin, Aristoteles mantığında "temşil (analoji)" diye isimlendirilen ve zannî olan temsil kıyasında yani usulî kıyasta onunla aynı kanaatte olması.

Neşşâr'a göre, Aristoteles mantığından etkilenmek bir tarafta Müslümanlar, hicri V. asra kadar onu kabullenip kullanmamışlar ve söz konusu zamana kadar Aristoteles'in düşüncelerine şiddetle karşı çıkarak⁵ bu metoda karşı mücadele etmişlerdir.⁶ Aristoteles mantığının usûle dâhil olması Gazzâlî tarafından gerçekleştirilmiştir.⁷

Neşşâr, Şâfiî'nin usulî yönteminin, Aristoteles mantığından çok uzak olduğunu ifade etmektedir. Şâfiî, Kitap ve Sünnet'in nasıl anlaşılması gerektiğini açıklamaya, ortaya koymaya çalışmıştır. Ona göre Şâfiî'nin genel bir yöntem içinde usulünü biçimlendirmesi, formüle etmesi, özel bir fikirden ortaya çıkmıştır. Şâfiî'nin Yunancayı bilmesi ise, usulüne Aristoteles mantığının girmesine açık bir delil değildir. *er-Risâle*'nin üslûbu ve araştırma metodu başka bir düşünce sistemiyle herhangi bir ilginin varlığı düşüncesini akla getirmez.⁸ Ayrıca kıyas fikri ilk sahabe döneminden itibaren görülmektedir. Kıyas, Hz. Peygamber ve sahabelerin yaşadığı, ilk asırda Kur'an'ın etkisi altında ortaya çıkmıştır.⁹

Yukarıda zikretmeye çalıştığımız görüşleri de göz önünde bulundurarak, Şâfiî'nin eserlerine baktığımızda Neşşâr'ın ileri sürdüğü görüş özellikle de mantık ilmi açısından daha gerçekçi görünmektedir. Çünkü Aristoteles'in sistemleştirdi-

5 Neşşâr, *İslâm'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu-1*, İstanbul 1999, s. 219.

6 Neşşâr, *age.*, s. 37-38.

7 Câbirî, Muhammed Abid, *Arap-İslâm Aklının Oluşumu* (Trc. İbrahim Akbaba), İstanbul 2000, s. 126.

8 *en-Neşşâr, Menâhicu'l-Bahs inde Müfekkiri'l-İslâm*, s. 75; Muhammed Ali Muhammed, *el-Alâka Beyne'l-Mantık*, s. 27.

9 *en-Neşşâr, İslâm'da Felsefî Düşüncenin Doğuşu-1*, s. 30, Koşum, Adnan, agm., s. 531 vd.

ği mantık ile Şâfiî'nin eserleri karşılaştırıldığında etkilenmeye gösterecek açık emareler görmek oldukça zordur. Şâfiî, mantık konuları içinde sadece temsil (analoji) diğer ifade ile fıkıh kıyas üzerinde durmaktadır. Klasik mantık konuları içerisinde yer alan kavram, tanım, önerme ve akıl yürütme çeşitleri üzerinde başlık açarak durmadığı gibi bunlara açık atıflar da yapmamaktadır. Ancak eserleri mantık ilmi açısından okunarak birtakım değerlendirmeler yapılabilir. Biz de bu çalışmada bunu yapmaya çalışacağız.

1. Kavram

Klasik mantıkta kavram bir objenin zihindeki karşılığı, terim ise bir objenin zihindeki karşılığı olan şeyi dil ile ifade etmektir.¹⁰ İmam Şâfiî, klasik mantıkta olduğu gibi kavram ve kavram çeşitleri üzerinde durmasa da birtakım kavram çözümlemeleri yapmaktadır. Biz bunlarından bir kaçını vermekle yetineceğiz.

Şâfiî'nin üzerinde durduğu kavramlardan biri Bakara sûresinde geçen "şatr" ifadesidir. Söz konusu âyet şöyledir: "*He nerede yola çıkarsan (namazda) yüzünü Mescid-i Haram'ı şatırına (tarafına) çevir. Nerede olursanız olun, yüzünüzü onun tarafına çevirin.*"¹¹ Şâfiî'ye göre "şunun şatırına yöneldim" demek, o şeyin kendisine yönelmek anlamına geldiği gibi, onun tarafına yönelmek anlamına da gelir. Ona göre "cihet" ve "tilka" kelimeleri de böyledir. Bunların hepsinin lafızları değişil ise de manaları aynıdır.¹² Şâfiî, görüşünü desteklediği için el İyadî'nin "Sizi karanlıklarla parça parça bürüyen korku, sınırınız tarafından sizi sardı, kapladı" ifadesine atıfta bulunmanın yanı sıra bir şairin de şu mısralarına dikkat çekmektedir

"Devede bir hastalık vardır, her tarafını kaplıyor onun
İnsan o tarafa (şatra) bakınca gözleri şaşırıyor."

10 Bkz. Çapak, İbrahim, *Gazâlî'nin Mantık Anlayışı*, Ankara 2005, s. 10 vd.; Öner, Necati, *Klasik Mantık*, Ankara 1996, s. 27.

11 Bakara, 150.

12 Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *er-Risâle* (Çev. Abdulkadir Şener, İbrahim Çalışkan), Ankara 1995, s. 19-20.

Şâfiî'ye göre bu beyitte geçen şatr ve tarafla, cihet/yön kast edilmektedir. Ona göre bu beyitler ve bu kelimeyi ihtiva eden Arap şiirleri, "bir şeyin şatrına doğru" sözünün gözle görülüyorsa doğrudan doğruya o şeyin kendisine yönelmek, gözle görülüyorsa, içtihat yoluyla o şeye doğru yönelmek demek olduğunu açıklamaktadır.¹³

İmam Şâfiî'nin üzerinde durduğu diğer bir kavram Haşr sûresindeki "muhassana" ifadesidir. Şâfiî, "Onlar sizinle toplu olarak ancak korunmuş kasabalarda savaş ederler."¹⁴ âyetinde yer alan korunmuş (muhassana) kelimesinin, "düşmana karşı engelleyici biçimde tahkim edilmiş" anlamına geldiğini ifade etmektedir. Şâfiî'ye göre söz konusu âyetin sıyak ve sıbakına bakıldığında bu âyette âmm olarak yer alan muhsan olma (ihsan) ifadesinin anlamının Müslüman olmak, evlenmek, hür olmak, haps ve iffet ile korunmak anlamlarına gelmediği görülecektir.¹⁵

İmam Şâfiî'nin üzerinde durduğu diğer bir kavram da "Boşanmış kadınlar üç kar" iddet beklerler."¹⁶ âyetindeki "kar" ifadesidir. Ona göre Hz. Aişe, kar'ın "iki ay hali arasındaki temizlik süresi" anlamına geldiğini söylemiştir. Zeyd b. Sabit ve Abdullah b. Ömer de bu kelimenin aynı manaya geldiğini ifade etmişlerdir. "Kar" kelimesinin "ay hali" anlamına geldiğini söyleyen bazı sahabelere göre boşanmış kadınlar üçüncü ay halinden temizleninceye kadar başkasıyla evlenemezler.¹⁷

Şâfiî'i "kar" kavramının "vakit" anlamında olduğunu ifade etmektedir. Ona göre vakit, "boşanmış kadınların başkasıyla evlenebilmek için beklemesi gereken süreyi" ifade etmektedir. Onlar, bu süreyi tamamlamadıkça evlenemezler. Başka bir ifade ile Şâfiî'ye göre kar', gece ve gündüzün sayısını gösteren bir vakittir. Ay hali ve temiz olma ise, iddetle ilgili gece ve gündüzde olur.¹⁸

13 Şâfiî, *er-Risâle*, s. 20. Bkz. s. 263.

14 Haşr, 14.

15 Şâfiî, *er-Risâle*, s. 83.

16 Bakara, 228.

17 Şâfiî, *er-Risâle*, s. 304.

18 Şâfiî, *er-Risâle*, s. 305, Bkz. *er-Risâle*, 306-307.

2. Önerme

İmam Şâfi'i Mantık ilmi bağlamında önermenin tanımı üzerinde durmadığı gibi çeşitleri üzerinde de durmamaktadır.¹⁹ Ancak kullandığı âyet ve hadislerde önerme çeşitlerine dair birçok örnek bulunmaktadır. Kullandığı ifadelerden tümel ve tikel önermelerin karşılığı olarak kabul edilebilecek bir takım ifadeler kullandığı görülmektedir. Ona göre Allah, bir şeyi âmm (genel) zâhir (açık) bir hitap ile bildirir. Bununla da âmm ve zâhir olan mana kastedilir. Bu hitap tarzında herhangi bir açıklamaya ihtiyaç olmaz. Bazen de Allah, bir şeyi âmm ve zâhir bir hitap ile bildirir. Bununla âmm kastedilir, hâss da ona dahil olur, bundan da ifade edilen şeyin bir kısmının kastedildiği anlaşılır. Bazı hallerde ise âmm ve zâhir bir hitap ile bildirilir. Bununla sadece hâss kastedilir. Bazı hallerde de, zâhir ile hitap edilir. Bununla başka bir şeyin kastedildiği onun siyakında anlaşılır. Kelamın evvelinde, ortasında ve sonunda, bunlardan hangisinin kastedildiğini bildiren bir şey vardır.²⁰ Ayrıca İmam Şâfi, kendisine bazı hadislerin benzerlerinin Kur'an'da bulunmasına bazılarının bulunmamasına, bazı hadislerin Kur'an'daki hükmü daha fazla açıklamasına, bazı hadislerin ifade ettiği hükmün Kur'an'da olmamasına, bazı hadislerin birbiri ile uyum içerisinde olmasına, bazılarının ise uyum içerisinde olmamasına dair sorulan bir soruya cevap verirken şu ifadelere yer vermektedir: "Hz. Peygamber, bazen genel (âmm) bir ifade kullanır, bununla genel kasteder; bazen de genel bir ifade kullanır, bununla da özel' (hâss'ı) kasteder."²¹

İmam Şâfi'nin bu ifadelerinden tümel ve tikel önermelere dikkat çektiği anlaşılmaktadır. Tümel önermeler bir konunun bütününe delalet ettiği gibi bazen tikel önermelere de delalet edebilir. Nitekim "Her insan akıllıdır" önermesi tümel olumlu bir önermedir ve hiçbir insan istisna edilmemektedir. Ancak "Her insan akıllı değildir" önermesi form olarak tümel olmak-

19 Önerme için bkz. Öner, Necati, *age.*, s. 57.

20 Şâfi, *er-Risâle*, s. 31.

21 Şâfi, *er-Risâle*, s. 125-126.

la birlikte anlam olarak tikelidir yani "Bazı insanlar akıllıdır ya da Bazı insanlar akıllı değildir" demektir.

Yine Şâfiî "Kur'an bir farzı mücmel olarak bildirir ve onu Hz. Peygamber açıklayabilir" demektedir.²² Kur'an'ın mücmel bıraktığı kısımlar niceliği belli olmayan kısımlardır. Klasik mantıkta niceliği belli olmayan önermelere "belirsiz önerme" denir. "İnsan hüsrandır" önermesi gibi. Ancak bu belirsizlik giderildiğinde hükmün niceliği belirgin hale gelir ve önerme tümel, tikel yada tekil hale döner. İmam Şâfiî *er-Risale*'de âyetlerden hareketle neredeyse önermenin bütün çeşitlerini kullandığı kolaylıkla ifade edilebilir. Biz bunların bazılarını dikkat çekmeye çalışacağız.

2.1. Yüklemlî Önerme

Yüklemlî önerme konu, yüklem ve bağdan oluşan önerme demektir. İmam Şâfiî'nin kullandığı bazı yüklemlî önerme örnekleri şunlardır:

Din nasihattir.

Allah, ancak tektir. Allah çocuğu olmaktan uzaktır.²³

Allah'tan başka ilah yoktur.²⁴

Allah, alım-satımı helal ve ribayı haram kılmıştır.²⁵

Mirasçıya vasiyet yoktur.

Namaz mü'minlere belirli vakitlerde farz kılınmıştır.²⁶

Gücü yetenlerin Allah için haccetmeleri farz kılınmıştır.²⁷

2.2. Tümel Önermeler

Tümel önerme konusu bir grubun bütününe ifade eden önerme demektir. İmam Şâfiî'nin kullandığı bazı tümel önerme örnekleri şunlardır: "Allah, *her* şeyin yaratıcısıdır ve O,

22 Bkz. Şâfiî, *er-Risâle*, s. 132.

23 Nisa, 171.

24 En'am, 106.

25 Bakara, 275.

26 Nisa, 103.

27 Al-i İmran, 97. Bkz. Şâfiî, *er-Risâle*, s. 63, 87, 105.

her şeye vekildir.”²⁸ “O, gökleri ve yeri yaratmıştır.”²⁹ ve “Yer yüzündeki her canlının rızkı Allah’a aittir.”³⁰ Gök, yeryüzü canlı, ağaç ve diğer varlıkların hepsini Allah yaratmıştır. Her canlının rızkı da Allah’a aittir. Zikredilen önermelerde yer alan her, bütün hepsi gibi ifadeler önermenin tümelliğini göstermektedir.

2.3. Tikel Önermeler

Tikel önerme konusu bir grubun bir kısmını ifade eden önerme demektir. İmam Şâfi’nin kullandığı bazı tikel önerme örnekleri şunlardır:

Erkeklerden, kadınlardan ve çocuklardan aciz olanlar, ‘Rabbimi bizi, halkı zalim olan bu kasabadan çıkar derler.’³¹

Nihayet ikisi (Musa ve arkadaşı) bir kasaba halkına gelip orlardan yiyecek istediler. Onlar da o iki kişiyi misafir etmekte kaçındılar.³²

İmam Şâfi’ye göre bu âyette de Musa ve arkadaşının kasaba halkının hepsinden yiyecek istemediklerine bir delale vardır. Bu âyet de, husus ifade etmesi bakımından önceki âyet gibidir. Bu âyette olduğu gibi, “...halkı zalim olan kasaba...” âyetinde de husus söz konusudur; çünkü bütün kasaba halkı zalim değildir; orada Müslümanlar da vardır; fakat onlar azınlıkta ve zalimler çoğunlukta idiler. İmam Şâfi Kur’an ve sünnete benzer örneklerin çok fazla olduğunu ifade etmektedir.³³

“Allah katından en şerefli en muttaki olanınızdır” âyeti de tikellik (husus) ifade eder; çünkü takva (muttaki olmak) ancak onu idrak eden ve ergin insanlardan ona ehil olan kimseler için söz konusudur. İnsanlar dışında kalan canlı yaratıklar, akli yerinde olmayan kimseler; erginlik çağına gelmeyen ve takvanın ne olduğunu kavrayamayan çocuklar burad

28 Zümer, 62.

29 İbrahim, 32.

30 Bkz. Şâfi, *er-Risâle*, s. 33.

31 Nisa, 75.

32 Kehf, 77.

33 Şâfi, *er-Risâle*, s. 34.

söz konusu değildir. İmam Şâfiî'ye göre oruç ve namaz konusundaki âyetler de böyledir. Bu ibadetler akıl ve baliğ olanlara farz kılınmıştır; ergenlik çağına ulaşmayan, ergenlik çağına ulaşanlardan akli yerinde olmayan ve ay hali gören kadınlara -ay hali süresince- namaz ve oruç farz değildir.³⁴

2.4. Şartlı Önergeler

Eğer...ise veya ya..ya da ifadeleri ile kurulan önermeler şartlı önermeler denir. İmam Şâfiî'nin kullandığı birçok şartlı önerme örneği vardır: Bazıları şunlardır:

Akrabalık bağı olsun veya olmasın, bir kimse mirasçı *değilse* ona vasiyet caizdir.

Kim peygambere itaat *ederse*, Allah'a itaat etmiştir.³⁵

Kim Allah'a ve peygamberine itaat *ederse*, Allah'tan korkar ve *sakınursa*, işte onlar, kurtuluşa eren kimselerdir.³⁶

Yolculuk yaptığınız zaman, kafirlerin size bir fenalık yapmasından *korkarsanız*, namazı kısaltmanızda bir sakınca yoktur. Çünkü kafirler size açıkça düşmandır.³⁷

Eğer daha fazla bir korku *bulunursa*, namazlarını kibleye dönerek veya kibleye dönmeyerek, yaya olarak veya binekleri üzerinde kılarlar.³⁸

Bir kimse, bir mü'mini yanlışlıkla *öldürürse*, mü'min bir köle azat etmesi ve onun ailesine teslim edilmek üzere diyet vermesi gerekir; ancak ölenin ailesi o diyeti *bağışlarsa* o başka. Eğer ölen kimse mü'min olduğu halde, size düşman bir kavimden *ise* mü'min bir köle azat etmesi gerekir. Eğer onlarla aranızda bir antlaşma *varsa*, onun ailesine teslim edilmek üzere diyet vermesi ve mü'min bir köle azat etmesi gerekir. Bunları bulamayan kim senin tövbesinin kabulü için ardı ardına iki ay oruç tutması gerekir. Allah, her şeyi bilir ve hikmet sahibidir.³⁹

34 Şâfiî, *er-Risâle*, s. 35-36.

35 Nisa, 80.

36 Nur 52. Bkz. Şâfiî, *er-Risâle*, s. 55-57, 88.

37 Nisa, 101, 102.

38 Bkz. Şâfiî, *er-Risâle*, s. 109-110.

39 Nisa, 92. Bkz. Şâfiî, *er-Risâle*, s. 171.

2.5. Önerme (Çelişki)

Önermede çelişki, önermenin konu ve yüklemine aynı anda olumlu ve olumsuz olması demektir. "Ali çalışkandır" "Ali çalışkan değildir" ya da "Bütün insanlar ölümlüdür" "Bazı insanlar ölümlü değildir" gibi. İmam Şâfi, klasik mantıkta ele alındığı tarzda olmasa da klasik mantığın önemli konularından biri olan çelişki üzerinde de durmaktadır. O, çelişki konusunu hadislerin bir biriyle çelişki olması bağlamında ele almaktadır. Ona göre çelişkili iki hadis, ancak ötekisi düşmedikçe uygulanamayan hadistir. Mesela; bir hadis bir şey helal kılıyor ve başka bir hadis de o şeyi haram kılıyorsa, bu hadisler çelişkilidirler. Ona göre birlikte uygulanmaları için bir izah tarzı olduğu sürece böyle iki hadis çelişkili sayılmaz.

Şâfi'ye göre ilim sahiplerine düşen şey, her iki hadisi de uygulanmaları için bir gerekçe bulunduğu sürece, özellikleri ne göre yürütmeleri ve uygulamaları mümkün olan böyle iki hadisi çelişkili saymamalarıdır; çünkü onların ikisinin birlikte uygulanması mümkün ise veya uygulanmalarına bir yer bulunursa ve biri diğerine nisbetle daha bağlayıcı değilse, ya pılacak iş budur.⁴⁰ Şâfi, hadisler arasında ihtilafların olabileceğine de dikkat çekmektedir. Ancak O, bu durumda kitap, sünnet, icma' ve kıyas ile akıl yürüterek ihtilaflı hadislerde birini tercih edebileceğini ifade etmektedir.⁴¹

3. Akıl Yürütme Yollarının Kaynağı

İmam Şâfi, akıl yürütmenin kaynağını insana dolayısı ile yaratıcıya dayandırmaktadır. Ona göre insanlar ilimdeki dereceleri bakımından birbirlerinden farklıdırlar ve onların ilim bakımından dereceleri Kur'an ilmindeki derecelerine göre redir. Şâfi herkesin ilim elde etme durumunun aynı olmadığına dikkat çekerek şöyle demektedir: "İlim tahsil isteyenlerin (Kur'an) bilgilerini artırmaları konusunda çabalar, harcamaları, bu ilmin tahsiline mani olan her şeye sabretmeleri, onu elde etmede nassları bilmek ve bunlardan hüküm çı-

40 Şâfi, *er-Risâle*, s. 189.

41 Şâfi, *er-Risâle*, s. 207.

karmak için Allah'a karşı ihlâşlı olmaları ve bu hususta kendilerine yardımcı olması için Allah'a yönelmeleri gerekir. Zira, hayra ancak Allah'ın yardımıyla ulaşılır." Çünkü Allah'ın kitabındaki hükümleri nass ve akıl yürütme (istidlal) yoluyla anlayabilenler, Allah'ın kendilerini söz ve amel bakımından bildiklerine uygun olarak davranmaya muvafık kıldığı, dinleri ve dünyalarında fazilet sahibi olmuş, şüpheleri son bulmuş, kalplerini hikmet aydınlatmış ve dinde imamet mevkiini hak etmiş kimselerdir.

İmam Şâfiî'ye göre Allah'ın kitabında Müslümanlardan birinin karşılaşacağı herhangi bir hadisenin hükmünü doğru olarak gösterecek bir delil mutlaka vardır. Nitekim Şâfiî, "Bu, Rablerinin izniyle insanları karanlıklardan aydınlığa, yüce ve övülmüş olan Allah'ın yoluna çıkarman için sana indirdiğimiz bir kitaptır."⁴² "Karanın ve denizin karanlıklarında, kendileriyle yolunuzu tayin edesiniz diye sizin için yıldızları yaratan o'dur."⁴³ "Allah yeryüzünde birtakım alametler koymuştur, insanlar yıldızları da yollarını tayin ederler."⁴⁴ ve Nahl, 44, 89, Şurâ, 52 gibi âyetlere yer vererek, ilgili herkesin ancak akıl yürütme yoluyla birtakım şeyleri bilebileceğine dikkat çekmektedir.⁴⁵ Kısaca Şâfiî, bilginlerin ihtilaf ettikleri bazı meseleler hakkında, kitab ve sünnet, yahut da bunların her ikisine veya birine kıyas yoluyla bir delalet bulduğunu ifade etmektedir.⁴⁶

3.1. Kıyas

Şâfiî'ye göre kıyas, bir şey hakkında kitap ve sünnet'te bulunan nasslara uygun olduğunu gösteren birtakım işaretlere dayanarak, hüküm aramaktır; çünkü kitap ve sünnet, ulaşılması gereken gerçeğin esasını teşkil eder. Şâfiî'nin yaptığı kıyas tanımı Aristoteles'in yaptığı kıyas tanımından tamamen farklıdır. Ancak Şâfiî'nin yaptığı kıyas tanımının klasik mantıktaki analogi tanımına denk geldiği söylenebilir.⁴⁷

42 İbrahim, 1.

43 En'am, 97.

44 Nahl 16.

45 Şâfiî, *er-Risâle*, s. 9, 13.

46 Şâfiî, *er-Risâle*, s. 304.

47 Kıyas ve analogi için bkz. Öner, Necati, *age.*, s. 110 vd.

Şâfi'ye göre kıyas'ın kitap ve sünnette uygunluğu iki yöndedir:

Birincisi: Allah ve Peygamberi, bir şeyi, nassla bir illetten dolayı helal veya haram kılmıştır. Hakkında kitap ve sünnette belirli bir nass bulunmayan bir konuda böyle bir illetin benzerini bulduğumuz zaman onun haram veya helal olduğuna hükmederiz; çünkü o, helal veya haram hükmünün sebebidir.

İkincisi: Bir şeyin iki şeye benzediğini görürsek ve bunlardan birisinin ona, daha çok benzerlik gösterdiğine dair bir şey bulamazsak, av konusunda olduğu gibi, o şeyi benzerlik yönünden bu şeylerin en uygun olanına kıyas yaparız.⁴⁸

İmam Şâfi "Allah ve Peygamberi bir iş hakkında hüküm verdiği zaman, inanan erkek ve kadına, işlerinde artık başka bir yolu seçmek yaraşmaz"⁴⁹ âyetini zikrederek, Hz. Peygamberden sonra anlaşmazlığa düşen kimselerin, anlaşmazlığa düştükleri konuda Allah'ın hükmüne, sonra da Peygamberinin hükmüne başvurmaları gerektiğine dikkat çekmektedir. Eğer üzerinde tartıştıkları konuda kitap ve sünnette açık bir hüküm bulunmazsa, anlaşmazlığa düştükleri konu, Kur'an ve sünnetten birisine kıyas yapılmalıdır. Tıpkı "kible", "adl" ve "misl" konularında olduğu gibi.⁵⁰

İmam Şâfi'ye göre Müslüman'ın karşılaştığı her olayın kesin bir hükmü vardır, ya da ona gerçekte bir işaret (delalet) bulunmaktadır. Eğer belli bir hüküm varsa, Müslüman'ın ona uyması gerekir. Eğer belli bir hüküm yoksa, içtihat yoluyla ona gerçekte bir işaret aranır. Bu içtihat da kıyas'tır.⁵¹

İmam Şâfi kıyasla bilgi elde edilebileceğine dikkat çekerek, sağlıklı bir kıyasın çoğu zaman doğru sonuca götürebileceğini ifade etmektedir. Ona göre aslında kıyas iki çeşittir. Birisinde olay (feri'), aslın anlamında olur ve bunda kıyas farklılık göstermez; diğesinde ise, olay, birkaç asl'a benzer

48 Şâfi, *er-Risâle*, s. 22. Bkz. s. 276-178.

49 Ahzab, 36.

50 Şâfi, *er-Risâle*, s. 54.

51 Şâfi, *er-Risâle*, s. 257.

Bu durumda, daha çok elverişli olan ve daha çok benzerlik gösteren asl'a kıyas yapılır. İmam Şâfiî, bağlayıcı bir hüküm bildiren nassın bulunmadığı konularda kıyas ile içtihat yapılması gerektiğine ve gerçeğe ulaşmak için bununla yükümlü kılındığımıza dikkat çekmektedir.⁵² İmam Şâfiî kıyasa Bakara sûresinin 222. âyetini örnek vermektedir. âyet şöyledir: *"Sana ay halini sorarlar. De ki: O, bir rahatsızlıktır. Ay hali sırasında kadınlardan ayrı durun. Temizleninceye kadar onlara yaklaşmayın. İyice temizlenince, onlarla Allahın emrettiği yerden cinsi ilişkide bulunun. Allah, tövbeakar olanları ve iyice temizlenenleri sever."*⁵³

Şâfiî'ye göre Allah, abdest alarak ve gusûl yaparak temizlenen kimse için namazın farz olmasını murad etmiştir. Ay hali görmekte olan kadın ise, bu yollardan birisiyle temizlenmez; çünkü ay hali kadının yaratılışında mevcuttur. Kadın, buna kendisi sebep olmamıştır ki o yüzden asi olsun. Dolayısıyla ay hali gördüğü günlerde kadından namazın farziyeti kalkmıştır. Bu itibarla onun farziyeti kalktığı sürede terk ettiği namazları kaza etmesi de gerekmez. İmam Şâfiî, ay hali görmekte olan kadına kıyasla şöyle demektedir: "Baygın yatan, kendi kusuru ile değil de herhangi bir ilahi arızadan dolayı aklı başında olmayan kimseden de namaz kalkar; çünkü bunlar, aynı halde oldukları sürece namazın ne olduğunu düşünemezler." Ayrıca Şâfiî bilginlerin, ay hali gören kadının, bu halde kılma-
dığı namazları kaza etmesine dair Hz. Peygamberin bir emri bulunmadığı ve böyle bir durumda kadının orucunu kaza etmesi emredildiği konusunda görüş birliğine vardıklarını zikretmektedir. Ona göre oruç, namazdan farklıdır. Mesela, yolcu Ramazan orucunu erteleyebilir, fakat yolcunun seferde namazı kılmayı terk edeceği bir gün yoktur.⁵⁴

İmam Şâfiî kıyası, kitap, sünnet ve haberlere dayanarak kabul ettiğini ifade etmektedir.⁵⁵ Çünkü ona göre Kur'an ve

52 Şâfiî, *er-Risâle*, s. 258-260.

53 Bakara, 222.

54 Şâfiî, *er-Risâle*, s. 75-76.

55 Bkz. Şâfiî, *er-Risâle*, s. 129-130.

sünnette açık bir hüküm var ise kıyasa ihtiyaç yoktur. Eğer açık bir hüküm yoksa kıyasa ihtiyaç duyulur.⁵⁶ Ona göre bir şey hakkında sadece ilim adamları hüküm verebilirler. Onlar da, haber bulunan konularda haber'e uyararak, haber bulunmayan konularda ise, ona kıyas yaparak, bir şey söyleyebilirler.

3.2. Kimler ve Hangi Durumda Kıyasa Başvurabilirler:

Şâfiî'ye göre Allah, Resulullah'tan sonra hiç kimseyi kendisinden önce geçmiş ilim kaynağına dayanmaksızın fetva verme yetkisi tanımamıştır. O'ndan sonraki ilim kaynağı ise Kitab, Sünnet, İcma', sahabelerden intikal eden şeyler bunlara kıyas'tır. Şâfiî, sadece kıyas'ın aracına bihakkın sahip olan kimselerin kıyas yapabileceğine dikkat çekmektedir. Ona göre bu araç ise, Allah'ın Kitabında yer alan hükümleri, Kur'an'ın farzını, edebini, nâsihini, mensûhunu, âmmu hâssını ve irşad yöntemini bilmektir.

Şâfiî'ye göre kıyas'a başvuracak kimse, duruma göre Resulullah'ın sünnetiyle akıl yürütür; o, bir sünnet (hadis) bulamazsa Müslümanların icma'ıyla, bir icma' bulamazsa kıyasla akıl yürütür. Kendisinden önce geçmiş olan sünnetleri, sahabelerin görüşlerini, insanların icma'larının, ihtilaflarını ve Arap dilini bilmedikçe bir kimse kıyas yapamaz. Ayrıca onun, alimlerin sağlam olmadıkça, birbirine benzeyen şeyler arasındaki farkları ayırt etmedikçe, iyice tespit etmeden fetva vermede acele ciliği bırakmadıkça, kıyas yapma hakkı yoktur.

Yine kıyas yapacak olan kimse, muhaliflerini dinlemekte çekinmez; çünkü onları dinlemek suretiyle gaflete düşmekte kurtulur, doğru olduğuna inandığı şeyi daha iyi tespit etmiş olur. Onun kıyas yaparken bütün gücünü harcaması, bir şeyi neye göre benimsediğini ve neye göre terk ettiğini bilmesi için ınsafı olması gerekir. Zikredilen unsurların yanı sıra kıyas yapacak kimse, ulaştığı görüşün terk ettiği şeyden daha üstün olduğunu anlaması için, benimsediği görüşle yetinip mı halefet ettiği şeyden müstağni olmamalıdır.

56 Bkz. Şâfiî, *er-Risâle*, s. 162.

Şâfiî'ye göre akli tam olan, fakat zikredilen unsurlara vâkıf olmayan kimsenin kıyas yapması caiz değildir; çünkü o, kıyas için asıl teşkil eden şeyi bilemez. Tıpkı akli başında bir hukukçunun, çarşı hakkında bilgi sahibi olmaksızın, bir paranın bedeli (kıymeti) konusunda fikir beyan etmesinin caiz olmayışı gibi. Yine bir kimse zikredilen unsurları hakkıyla değil de, ezberlemek suretiyle bilse, kıyas yaparak fetva verme yetkisi yoktur; çünkü o, sebep ve illetleri tam olarak anlayamaz. Aynı şekilde o, onları ezberlese ve akli fazla ermesse, yahut da Arap dilini iyice bilmese, kıyas yapamaz; çünkü onun akli, kıyas için araç teşkil eden şeyleri kavramada yeterli değildir. Böyle bir kimse, kıyas yoluyla hiçbir şey söyleyemez; ancak bilginlere tâbi olarak konuşabilir.

Ayrıca Şâfiî'ye göre icma' ile, sonra da kıyas ile hüküm veririz ki bunlar, öncekilere oranla daha zayıftır; fakat bunlarla da zaruret olduğu için hüküm vermekteyiz; çünkü hadis varken kıyas ile hüküm verilmez. Bu, tıpkı yolculukta su bulamayınca teyemmümle temizlenilmesine benzer. Su bulununca teyemmümle temizlik olmaz; yani teyemmümle temizlik, zarurettten dolayıdır.⁵⁷

Sonuç

Günümüz araştırmacıları arasında, İmam Şâfiî'nin *er-Risâle*'sinde Aristoteles mantığından etkilendiğini ileri sürerler olduğu gibi, İmam Şâfiî'nin Aristoteles mantığından etkilenmediğini, aksine onu aştığını savunanlar da olmuştur. Ancak kanaatimize göre İmam Şâfiî, ne Aristoteles mantığından etkilenmiş ne de onu aşmıştır. İmam Şâfiî, kendisinden önce de kısmen Müslüman alimler tarafından kullanılan fıkhi kıyası sistemli hale getirmiş önemli bir alimdir. Yukarıda da ifade edildiği üzere en-Neşşâr gibi bazı bilginler İmam Şâfiî'nin Aristoteles'ten ve felsefeden etkilenmediğini ileri sürmüşlerdir. Kanaatimizce en-Neşşâr'ın görüşleri isabetlidir. Çünkü Şâfiî'nin özellikle *er-Risâle* adlı eseri incelendiğinde Aristoteles'in ele aldığı tarzda mantığı ele almadığı görülecek-

57 Şâfiî, *er-Risâle*, s. 275, 323-324.

tir. Ancak Şâfiî Aristoteles'ten etkilenmemekle beraber, klasik mantıkta yer alan bazı konulara düşüncelerini daha rahat ifade etmek için başvurmuştur. Mesela Şâfiî, birtakım kavram analizleri yapmış ve neredeyse bütün önerme çeşitleri metinlerinde kullanmıştır. Ayrıca Şâfiî, klasik mantığında bu konusu olan temsili, çok tutarlı bir şekilde ele almaktadır.